

Iva Pasini

Strossmayerova galerija starih majstora HAZU, Zagreb

Kalendar časoslova *Liber Officii Beatae Mariae Virginis* u Strossmayerovoj galeriji HAZU u Zagrebu i njegova provenijencija

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 20. 6. 2005. – Prihvaćen 2. 9. 2005.

UDK: 094.2"14"

Sažetak

Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, dar biskupa Josipa Jurja Strossmayera, integralno je sačuvan primjer molitvene knjige namijenjene za privatnu pobožnost i meditaciju. Nakon uvodnoga određenja strukture rukopisa autorica analizira obilježja kalendara. Na primjeru iz Zagreba i u usporedbi sa srodnim djelima utvrđuje općenito značenje kalendara i njegovu provenijenciju. Ikonografija

prikaza mjesečnih aktivnosti i astroloških znakova zodijaka, premda kodirana, i ciklus svetkovina daju uvid u život srednjovjekovnoga čovjeka, ali i u svjetonazor naručitelja časoslova, a analiza popisa svetkovina i komparacija sa službenim kalendarima u pojedinim biskupijama ili uže u gradskim središtima pruža argument za lokalizaciju kalendara i naručitelja.

Ključne riječi: 15. st., časoslov, kalendar, ciklus mjesečnih radova, astrološki znakovi zodijaka, sveci, blagdani, *Saintes*

Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis* darovao je biskup Josip Juraj Strossmayer na dan svečanoga otvaranja Galerije 9. studenoga 1884.¹ Prisutan je u galerijskim katalozima od 1885. do 1950. godine.² Ponovno je predstavljen na izložbi *Minijatura u Jugoslaviji*³ 1964. godine u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu i 1984. u Muzejskom prostoru na izložbi *Sto godina Strossmayerove galerije*,⁴ a povodom stote obljetnice biskupove smrti 2005. prikazan je na izložbi *Strossmayerova galerija 8. travnja 1905.* Časoslov je s liturgijskoga stajališta opisao Dragutin Kniewald (1940.),⁵ naredna stručno-znanstvena literatura donosi kratak kataloški opis,⁶ Anđelko Badurina (1995.)⁷ navodi vrstu iluminacija, no detaljno istraživanje čeka od predavanja Zdenke Munk održanog 5. srpnja 1984. godine povodom izložbe *Sto godina Strossmayerove galerije*.⁸

Časoslovi, molitvene knjige namijenjene za privatnu upotrebu i meditaciju, sadrže, bez obzira na mnogobrojnost rukopisa i njihovu raznolikost, osam glavnih dijelova. Srž čine Časovi Blažene Djevice Marije, po kojima su rukopisi i dobili ime.⁹ *Strossmayerov časoslov*¹⁰ prati uobičajenu strukturu, te se redom nižu Kalendar, Čitanja Evanđelja, Mise za Djevicu Mariju: *Obscero te* i *O intemerata*, Časovi Blažene Djevice Marije, Pokajnički psalmi i litanije, Časovi svetoga Križa i Časovi Svetoga Duha, Služba za pokojne i Molbenice. Svojom složenom strukturom i dekoracijom, uz bogatu

vizualnu orkestraciju, nudi iscrpnu slikovno-tekstovnu podlogu za sagledavanje religioznih i društvenoekonomskih prilika kasnoga srednjega vijeka na prijelazu u renesansno doba. Rad se usredotočuje na karakter i značenje prvoga dijela časoslova, kalendara, na njegov ustroj i organizaciju te ulogu u određivnju provenijencije djela.

Prvi dio časoslova, kalendar, čini popis 365 svetačkih dana i blagdana u godini, podijeljen na dvanaest mjeseci (sl. 1).¹¹ Prateći uobičajenu shemu kalendara, svaki mjesec zauzima jedan list (*folio*), odnosno dvije stranice, jednu za drugom na istom listu. Na *recto* stranici nalazi se prva polovina mjeseca, a na *verso* stranici ispisane su svetkovine druge polovine. Početak mjeseca označen je iluminiranom kriticom »KL«, zlatno ispisanim imenom mjeseca, brojem dana u mjesecu i brojem dana lunarnoga mjeseca.¹² Svakom danu odgovara po jedna svetkovina, što naš kalendar otkriva kao kompozitni tip.¹³ One su ispisane na francuskom jeziku, naizmjenično crvenom i plavom tintom, a najznačajniji blagdani ispisani su zlatom. S lijeve strane teksta nalazi se stupac koji sadrži niz brojeva, »zlatne brojeve« (i–xix), stupac sa slovima »nedjeljna slova« (a–g)¹⁴ i stupac s kriticama za *Kalendae*, *Nonae* i *Idus* (*Kl*, *N*, *Id*). Taj rimski način datiranja dana u mjesecu (*Mos Romanus*) temeljio se na tri orijentacijske točke: *Kalendae*, prvi dan u mjesecu, *Nonae*, peti ili sedmi dan, i *Idus*, trinaesti ili petnaesti dan u mjesecu, pri čemu su se

1. Travanj: sveti Juraj, sveti Marko, sveti Eutropije, bik; svibanj: sveti Jakov i sveti Filip, sveti Križ, sveti Ivan, jahanje, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 4v, 5r
 April: St George, St Mark, St Eutropius, Taurus; May: St James and St Phillip, the Holy Cross, St John, horse-riding, book of hours
Liber Officii Beatae Mariae Virginis, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 4v, 5r

ostali dani brojili retrogradno od ta tri fiksna datuma.¹⁵ »Zlatni brojevi« (*numerus aureus*), kao što i sam naziv govori, ispisani su zlatom, »nedjeljna slova« (*littera dominicalis*) ispisana su smeđom tintom, a kratice *Kl*, *N* i *Id* naizmjenično crvenom i plavom. Popis svetačkih dana popraćen je sitnoslikama koje prikazuju radove karakteristične za pojedini mjesec na *recto* stranici i astrološke znakove zodijaka na *verso* stranici. One zauzimaju donji dio obruba, a unutarnji obrub je ukrašen biljnom dekoracijom na zlatnožutoj pozadini. Vanjski bočni obrub oslikan je svecima odnosno novozavjetnim prizorima koji tumače svetkovine unutar pravokutnih blago iluzioniranih okvira, vertikalno položenih. Na svakoj stranici oslikana su po tri blagdana s označenim nazivom na francuskom ispod oslika (rjeđe iznad) na okviru. Relativno malen prostor za upis teksta (oko 92 x 63 mm) omogućio je sitnoslikaru široku podlogu za razvoj svjetovne i sakralne tematike.

Ilustracije aktivnosti karakteristične za pojedine mjesece i astroloških znakova zodijaka, kao najčešći vizualni sadržaj stranica kalendara,¹⁶ potječu iz antičkoga razdoblja. Srednjovjekovna ikonografija mjesečnih radova spaja dvije tradicije: antički tip personifikacije mjeseci s identifikacijskim simbolom i karolinški tip, koji alegorijske figure postavlja u

karakteristične radove za pojedini mjesec.¹⁷ Takav »humanistički«¹⁸ pristup prikazivanju mjesečnih radova ustalio se i osobito popularizirao od 12. stoljeća postajući dijelom skulptorske dekoracije portala katedrala, samostanskih i župnih crkava i oslika časoslova i psaltira. Slijed mjesečnih radova izraz je godišnjega repetitivnoga ruralnoga ciklusa kojim se osigurava hrana, a njihov odabir u kalendarskim uprizorenjima pratio je opće poznatu i široko rasprostranjenu shemu, koja, kako navodi Panofsky (1953.), postaje jednom od najnepromjenjivijih u povijesti umjetnosti.¹⁹ U taj konvencionalni niz uklapa se i kalendarski oslik našega časoslova. Prizori mjesečnih aktivnosti oslikani su unutar horizontalno položena pravokutnika te se odvijaju u interijeru ili krajoliku. Sitnoslikar prikazuje prostor iz blago povišena očišta. Dojam prostornosti u interijeru ostvaruje kosim usmjerenjem linija zidova, strmim uzdizanjem podnih površina i skraćenjima, ali u gradnji prostora ne primjenjuje točnu perspektivnu konstrukciju. Krajolik se otvara pojasovima zelene ili smeđe i modrim brežuljcima u daljini. Dubina je iluzionirana atmosferskim rasvjetljavanjem plavih tonova. Scene mjesečnih aktivnosti uključuju jednu do dvije figure. Primaknute su do ruba slikana prostora, donja granica formata presijeca im noge u visini koljena, a u pravilu zauzimaju kadar do vrha.

2. Svibanj: jahanje, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 5r

May: horse-riding, book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 4v, 5r

3. Lipanj: košnja, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 6r

June: mowing, book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 6r

4. Srpanj: žetva, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 7r

July: harvesting, book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 7r

Fizionomije likova se dobnom i rodno razlikuju, ali se tipski okupljaju u skupine. Muški likovi prikazani su ovalnih lica sa sitnim, skupljenim očima, dugačkim uskim nosovima s naglašenim nosnicama i malim ustima. Ženski likovi imaju visoko uzdignuta čela, ovalna lica i sitna usta, a inkarnat im je svjetliji, gotovo mramorno hladan. Ciklus mjesečnih aktivnosti započinje *genre* prizorom gozbe u interijeru. U veljači su spojena dva karakteristična rada – grijanje i nošenje drva. Glavnu aktivnost prvoga proljetnoga mjeseca čini obrezivanje voćaka. Mjeseci travanj i svibanj prekidaju pripovjedni niz prizora seoskih radova. Tema tih mjeseci prvenstveno je odmaranje, ljubovanje i jahanje. Ponovni zamah seoskih radova u lipnju prikazan je motivom košnje. Srpanj ilustrira žetvene radove, a u kolovozu se vrši žito. Berba grožđa i proizvodnja vina tradicionalni su prikazi za mjesec rujana, a listopad ilustrira jesenska sadnja. U studenom je uprizoren motiv tresenja žirova sa stabala zbog hranjenja svinja, a prosincu odgovara prikaz klanja svinje. Protagonisti narativnoga ciklusa ruralnih radova, izuzev mjeseca siječnja, travnja i svibnja, su seljaci. Prodor viših društvenih slojeva tradicijski je uvjetovan, ali i klasno određen. Siječanjsko uživanje u plodovima godišnjega seoskoga rada te travanjsko i svibanjsko radovanje buđenju prirode i emocija rezervirani su isključivo za više društvene slojeve. Rani primjer rimskoga kalendara Furija Dionizija Filokala iz 354. godine donosi personifikaciju mjeseca svibnja kao mladoga muškarca u tunici koji se veseli mirisu cvijeća.²⁰ Taj motiv radosti zbog ponovnoga buđenja prirode prenosi se u srednjovjekovne kalendarske ilustracije kao ilustracija običaja visokih slojeva. Tako je i ovdje naslikan mladi par kako jaše prema šumi (sl. 2). Savjete o prehrani, odmoru i ljubovanju, koje donosi *Secretum Secretorum*, latinski prijevod cijenjenoga arapskoga kompendija o medicinskim i moralnim savjetima, čini se da, prema kalendarskim ilustracijama, slijede samo viši društveni slojevi.²¹ Takva podjela projicira svjetonazor i društveni ustroj srednjega vijeka, a odgovara i naručiteljskoj strukturi časoslova.²² On uvjetuje i način prikazivanja seljaka i ambijenta.²³ Tako ih i naš sitnoslikar prikazuje kako dobro obučeni i dobro uhranjeni rade cijelim i odgovarajućim oruđem u idealnim vremenskim uvjetima odajući dojam mirna, harmonična i sretna protjeka vremena. Osobito je simptomatičan prikaz mjeseca lipnja s likom mlada, snažna kosca s kosom u rukama i blagim smiješkom na licu, koji svojim stavom oda je dojam poziranja (sl. 3). Idealizirani prikaz seljaka i seoskih radova izražavao je subjektivnu percepciju recipijentata časoslova, koja je zanemarivala stalne nemire i revolte seljaka i podanika.²⁴ Ipak sumarno oslikana utvrda na brežuljku, koja nadvisuje seoski rad, primjerice u osliku mjeseca srpnja, socijalnom topografijom potvrđuje povlaštenu ulogu nadglednika i moćna staleža koji naručuje časoslove, a fizičkom udaljenošću ukazuje na jasnu socijalnu distancu (sl. 4).²⁵ Usprkos tradicijskom i konvencijskom odabiru mjesečnih aktivnosti, kalendarska su uprizorenja bogat slikovni izvor ruralnoga života srednjega vijeka. Kalendarske ilustracije ovoga časoslova pokazuju sitnoslikara koji usprkos ope-

5. Travanj: udvaranje u vrtu, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 4r
April: courting in the garden, book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 4r

6. Prosinac: klanje svinje i prikaz jarca, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 12r

December: slaughtering pigs, Capricorn, book of hours Liber Officii Beatae Mariae Virginis, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 12r

7. Listopad: sađenje, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 10r

October: planting, book of hours Liber Officii Beatae Mariae Virginis, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 10r

8. Siječanj: gozba, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 1r

January: feasting, book of hours Liber Officii Beatae Mariae Virginis, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 1r

tovanim kompozicijskim i tipološkim rješenjima pokazuje istančan smisao za prikazivanje realističnih detalja i karaktera materijala. Njegov odabir odjeće ograničen je kao i njegovo prikazivanje fizionomija, ali ipak je odraz odijevanja i mode onoga vremena.²⁶ Muški likovi obučeni su u hlače uskih nogavica, poput tajica, i kratke tunike. Na glavi imaju kapu uska oboda. Ženski likovi nose do pasa usko pripijene haljine, a kosa im je prekrivena maramom.²⁷ Zlatna ogrlica oko vrata mlade djevojke na prikazu travanjskoga udvaranja

jasno definira viši stalež (sl. 5). Zasukani rukavi do lakta detalj su koji daje opisnu uvjerljivost rada kao i motiv zavezane pregače na sceni klanja svinje (sl. 6). Odabir oruđa i pomagala pri radu doprinosi poznavanju povijesti seoskoga alata i načina rada. Tako se primjerice prebačena bijela pregača za sjemenke oko vrata sijača, u prizoru za mjesec listopad, javlja od kraja 15. stoljeća najprije u Francuskoj, a zatim i u Flandriji, zamjenjujući jednostavniji tip zavezane marame (sl. 7).²⁸ Prikaz siječanjske gozbe sažet na pečenu, kruh i vino daje nam uvid u karakterističan jelovnik i manire za stolom, prisutan i na drugim onovremenim primjerima (sl. 8, 9).²⁹ Narativni prizori karakterističnih aktivnosti za pojedini mjesec tradicijski se javljaju usporedo s motivima zodijskih znakova. Sitnoslikar im namjenjuje identičan format kao i osliku radova, a prikazuje ih u krajoliku u životinjskom ili ljudskom obličju (sl. 10).³⁰ »Humanistički« pristup nadopunjen je »znanstvenom«,³¹ astrološkom studijom prirode, čineći zaokruženu i potpunu cjelinu svjetovnoga. Profane ilustracije kalendara uvertira su u religiozni sadržaj oslika glavnih dijelova časoslova. Sakralna podloga kalendara sadržana u popisu svetaca i blagdana naglašena je u našem kalendaru pratećim slikama. Velik broj ilustriranih svetkovi- na, ukupno sedamdeset i četiri, ukazuje na važnost i ulogu svetaca u životu laika, koji su najbrojniji naručitelji časoslova (premda ne i isključivi), ali i na financijske mogućnosti i

9. Siječanj: gozba, *Brevijar Grimani*, Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, MS. lat. I, 99, f. 1v

January: feasting, book of hours Liber Officii Beatae Mariae Virginis, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 1r

10. Kolovoz: djeвица, Časoslov *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayerova galerija, HAZU, inv. br. SG-4, f. 8v
August: *Virgo*, book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, Zagreb, Strossmayer Gallery, HAZU, inv. nr. SG-4, f. 8v

11. Svibanj: jahanje, Časoslov *Frick*, Pittsburgh, University of Pittsburgh, Frick Fine Arts Library, inv. br. ND3363.P23B3, f. 5r
May: *horseriding*, the Frick Book of Hours, Pittsburgh, University of Pittsburgh, Frick Fine Arts Library, inv. nr. ND3363.P23B3, f. 5r

obrazovanost samoga naručitelja.³² Prema Émileu Mâleu sveci nisu nikada bili tako omiljeni i tako bliski ljudima kao u 15. i 16. stoljeću.³³ Bliskost i individualni karakter privatne pobožnosti odraz su širenja misticizma u laičkim krugovima i intenziviranja nužnosti specijalizirane protekcije.³⁴ Milosrđivost i pomoć svetaca, koji su uključivali točno definiran i opće poznat djelokrug, zazivali su se prvenstveno molitvama i meditacijom, a legitiman poticaj i pomoć činile su slike.³⁵ Oslikane svetkovine u kalendaru iskazuju težnju ostvarivanja osobnijeg odnosa između recipijenta i njemu bitnih svetaca i svetica.³⁶ Sveci i svetece impostirani su uglavnom pojedinačno u poluprofil sprijeda. Prikazani su u tričetvrt figuri i zapremaju cijelu visinu kadra. Stoje ispred sumarno oslikana krajolika ili unutrašnjosti. Unutrašnjost je naznačena sivim zidom ili nišom s oslikanim arhitektonskim profilacijama.³⁷ Dobna diferencijacija svetaca prati ikonografske zadanosti, a njihova fizionomija i tipologija ostaje ograničena u tipskim skupinama. Varijaciju muških fizionomija sitnoslikar ostvaruje dodatkom sijede kose i brade. Prikazuje ih u karakterističnu ruhu s pratećim insignijama i aureolom u obliku zlatne kružnice, a individualnost ostvaruje gotovo isključivo identifikacijskim atributom.³⁸ Predimenzionirani atributi rječito asociraju na određenu epizodu iz svetačkoga života, najčešće mučeničku smrt, a time i na pridodan spasonosan ili ljekovit učinak. Oslikani blagdani prate crkvenu hijerarhiju, nižu se najznačajniji blagdani iz Bogorodičina i Isusova života, prikazi evanđelista, apostola, mučenika, ispovjednika i mučenica. Uz oslikane glavne svetkovine, ispisane zlatom, prikaz ostalih dvadeset i osam blagdana reflektira stav i odnos vlasnika časoslova prema tim svecima, ali i odražava duh vremena.³⁹ Njihov odabir uključuje dugi niz od papinske do opatske protekcije, a pokriva gotovo sve segmente tjelesnih i duševnih nedaća.

Popis 365 svetkovina našega kalendara najbliži je popisu u kalendarima časoslova u Frick Fine Arts Library, University of Pittsburgh⁴⁰ (sl. 11) i u kalendaru časoslova prodana u aukcijskoj kući Sotheby's 11. VII. 1978., Lot 49.⁴¹ Podudarnost blagdana s kalendarom u knjižnici Frick izražena u postotcima iznosi 93,4 %, a s kalendarom u kući Sotheby's 84,6%.⁴² Analizom i komparacijom kalendarâ utvrđena je podudarnost u pojavljivanju svetkovina i osobito u pomicanju svetkovina jedan dan kasnije od uobičajenoga redosljeda. Takav pomak svetkovina pripada posebnom tipu, odnosno grupi pariških kalendara, koji nastaju od šezdesetih godina 15. stoljeća, a čiji se prototip brzo asimilirao i proširio.⁴³ Uz gotovo identičan svetački sloj ključnu razliku čini izostavljanje glavnoga pariškoga blagdana, zaštitnice grada svete Genoveve (Geneviève) 3. siječnja. Umjesto nje se u našem kalendaru slavi univerzalni blagdan Oktava svetoga Ivana Evanđelista. Druga je razlika slavljenje svete Ane na njezin službeni blagdan 26. srpnja umjesto na pariški datum 28. istoga mjeseca. Dakle, naš kalendar derivira iz toga modela, ali izostavljanjem karakterističnih pariških svetkovina upućuje da najvjerojatnije nije bio namijenjen za upotrebu u Parizu. U identificiranju lokalizacije kalendara bitnu ulogu imaju svetkovine istaknute zlatom. U tom je smislu jedina

interesantna zlatnim slovima ispisana svetkovina, budući da ostale pripadaju univerzalno štovanim blagdanima, ona svetoga Eutropija (Eutropius) 30. travnja, prema legendi, prvoga biskupa Saintesa.⁴⁴ Isticanje Eutropija upućuje na grad Saintes u pokrajini Bordeaux kao moguće mjesto upotrebe kalendara, a vjerojatno i mjesto boravka naručitelja.⁴⁵

Oslik kalendara časoslova *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, kao što je pokazano ovom analizom, daje cjelovitu sliku onodobnoga življenja i shvaćanja svijeta, a tekstovni zapis svetkovina upućuje na moguću provenijenciju kalendara i djela. Uz tradicionalni ciklus mjesečnih radova i astroloških znakova zodijaka naš kalendar uključuje i prikaze sedamdeset i četiri sveca, svetica i novozavjetnih prizora koji tumače svetkovine vizualno sažimajući dva pola: ovozemaljski život i onozemaljsku milostivost i pomoć. Narativni ciklus mjesečnih aktivnosti i astroloških znakova zodijaka prožet tradicijom i klasnom pristranošću reflektira život i ustroj tadašnjega društva, a oslik svetkovina osigurava neposredniji odnos i nadu u dobrotvornu djelatnost svetaca. Na taj način bogat kalendarski oslik ovoga časoslova sažima osnovnu ideju časoslova kao sredstva ostvarivanja spasa, ali i potvrde društvenoga statusa vlasnika i izvora ponosa.

Bilješke

1
Rad je započet u okviru poslijediplomskoga istraživanja, a problem kalendara nametnuo se kao samostalna tema zbog zahtjeva za usporedbom s brojnim djelima, od kojih su samo ona uspoređena ovdje citirana, te su uočene važnosti kalendarâ u identifikaciji provenijencije djela koja ga sadrže. Inv. br. SG-4, neznani sitnoslikar, neznani pisar, sjeverna Francuska, posljednja četvrtina 15. stoljeća. Opis knjižnoga bloka: pergament, 207 listova (5 + 197 + 5), 200 x 135 mm (korice), 191 x 130 mm (list), 1 stupac, 16 redaka, rukopis visoke gotičke minuskule ceremonijalnoga predrenesansnoga tipa, na latinskom jeziku (kalendar na francuskom), tempera, tinta, pozlata.

2
IZIDOR KRŠNJAVI i ĆIRO TRUHELKA, Sbirka slika Strossmayerove galerije Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1885., kat. br. 255; FRANJO RAČKI, Akademijaska galerija Strossmayerova, Zagreb, 1891., kat. br. 28 E (dv. 6.); NIKOLA MAŠIĆ i MILIVOJ ŠREPEL, Akademijaska galerija Strossmayerova, Zagreb, 1895., kat. br. 349 E; JOSIP BRUNŠMID, Akademijaska galerija Strossmayerova, Zagreb 1911., kat. br. 350 (19); JOSIP BRUNŠMID, Akademijaska galerija Strossmayerova, Zagreb 1917., kat. br. 350 (19); PETAR KNOLL, Akademijaska galerija Strossmayerova, Zagreb 1922., kat. br. 350 (19); GABRIEL TĚREY, Dodatak VI. izdanju kataloga Strossmayerove galerije slika, Zagreb 1926., kat. br. »8. vitrina«; ARTUR SCHNEIDER, Dodatak VI. izdanju kataloga Strossmayerove galerije, Zagreb 1932., kat. br. »vitrina – dv. 1«; LJUBO BABIĆ i ZDENKO ŠENOVA, Katalog Galerije slika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Umjetnost do XIX. stoljeća, Zagreb, 1950., kat. br. 60.

3
Minijatura u Jugoslaviji, katalog izložbe, (ur.) Zdenka Munk, Zagreb, 1964., 292.

4
Sto godina Strossmayerove galerije, katalog izložbe, (ur.) Vinko Zlamalik, Zagreb, 1984., 39.

5
DRAGUTIN KNI EWALD, Zagrebački liturgijski kodeksi XI.–XV. stoljeća, u: *Croatia sacra*, Zagreb, 1940., 98–99.

6
Časoslov se navodi u: JOSIP BRUNŠMID, Strossmayerova galerija slika, u: *Savremenik*, 4 (1917.), 163; ANĐELKO BADURINA, Minijatura, Beograd, Jugoslavija; Zagreb, Spektar; Mostar, Prva književna komuna, cop. 1983.; ALEKSANDAR STI PČEVIĆ, Socijalna povijest knjige u Hrvata, Zagreb, Školska knjiga, 2004., 151.

7
ANĐELKO BADURINA, Iluminirani rukopisi u Hrvatskoj, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 1995., 107.

8
Za osvrt na predavanje Zdenke Munk, uz najavu njezine opsežnije rasprave o atributivnom problemu *Strossmayerova časoslova* usp. DARKO GLAVAN, Strossmayerov kraljevski dar, u: *Vjesnik*, 14. srpnja. 1984., 12.

9
O strukturi časoslova usp. CHRISTOPHER DE HAMEL, Book of Hours, u: *The Dictionary of Art*, IV., London i New York, Macmillan Publishers i Grove, 1996., 369–372.

10
Uz službeni naziv časoslova *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, koji uvodi Dragutin Kniewald 1940., a preuzimaju galerijski katalogi i inventari, u literaturi se navodi i naziv *Livres d' heures*. Usp. *Minijatura u Jugoslaviji* (bilj. 3), 292; ANĐELKO BADURINA (bilj. 6); ANĐELKO BADURINA (bilj. 7), 107.

11
O organizaciji i osliku kalendara usp. ROGER S. WIECK, The Book of Hours in Medieval Art and Life, London, Sotheby's, 1988., 45–55 i 157–158 i ROGER S. WIECK, Painted prayers: The Book of Hours in Medieval and Renaissance Art, New York, George Braziller, Inc., 2004. [cop. 1997.], 26–39.

12
Inicijal »KL« proteže se kroz dva retka ostavljajući mjesta za ime mjeseca, broj dana u mjesecu i broj dana lunarnoga mjeseca s desne strane. Oni su ispisani na francuskom jeziku. Zbog dužine imena pojedinih mjeseci dolazi do kraćenja riječi *iour* (dan) upotrebom znaka sličnoga brojci dva (?) koji zamjenjuje dočetak *-ur* ili kraćenja riječi *lune* (mjesec) upotrebom crtice kao znaka kraćenja *per contractio-*

nem. O sustavu kratica u srednjem vijeku usp. FRANJO ŠANJEK, *Osnove latinske paleografije hrvatskog srednjovjekovlja*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1996., 77–81.

13

Kompozitni kalendar sadrži svetkovine za svaki dan u godini, a pravi liturgijski kalendar ima mnogo »praznih« dana. Usp. JOHN PLUMMER, »Use« and »Beyond Use«, u: ROGER S. WIECK (bilj. 11, 1988.), 149–152.

O povijesti i razvoju kompozitnoga kalendara usp. ERIK DRIGSDAHL, *The Composite Paris Calendar 1330–1530 Model Calendar with Variants*, 1995., <http://www.chd.dk/cals/pariscal.html>. (27. XII. 2004.).

14

Nedjeljna slova ispisana su minuskulno, samo je slovo *a* naglašeno majuskulom i ornamentom.

15

Usp. JAKOV STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb, Školska knjiga, 1985., 186–188 i 203. *Nona*e padaju sedmoga, a *Idus* petnaestoga dana u ožujku, svibnju, srpnju i listopadu. Ovdje se iz te sheme izvajaju veljača, u kojoj *Nona*e pada na sedmi dan, i ožujak s *Nona*e na petom danu. Ta nepravilnost najvjerojatnije proizlazi iz pisareve pogreške.

16

Ipak u većini časoslova kalendari uopće nisu bili ilustrirani ili se male kalendarske scene javljaju na marginama ili vinjetama. Ciklusi ilustracija koji prate kalendar postaju standardna pojava tek od 16. stoljeća. Usp. ROGER S. WIECK (bilj. 11, 1988.), 45–46.

17

O povijesti i izvorima kalendarskih oslika usp. WILHELM HANSEN, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher, Mittelalterliches Leben im Jahreslauf*, München, Callwey, 1984., 33–35.

Karlo Veliki uvodi termine mjeseca prema poljodjelskim radovima. Usp. JACQUES LE GOFF, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, (prev.) Gordana V. Popović, Zagreb, Golden Marketing, 1998., 240.

18

Termin »humanistički« preuzet je od Jamesa Carsona Webstera. Usp. LESLIE ROSS, *Text, Image, Message, Saints in Medieval Manuscripts Illustrations*, Westport, Connecticut, London, Greenwood Press, 1994., 29.

19

Interesantnu promjenu uvodi Jean Pucelle u osliku kalendara prvoga volumena *Brevijara Belleville* (Paris, Bibliothèque Nationale, MSS lat. 10483–4), ilustrirajući mijene godišnjih doba onako kako se one očituju u prirodi. Usp. ERWIN PANOFSKY, *Early Netherlandish Painting*, New York, Harvard University Press, 1971. [1953.], 33.

Ipak prikazivanje karakterističnih radova ostaje ustaljena praksa, a njihov slijed i odabir ne razlikuje se u raznim zemljama bez obzira na klimatske, geografske i socijalne razlike. Usp. MARIE COLLINS & VIRGINIA DAVIS, *A Medieval Book of Seasons*, New York, Harper Collins Publishers [cop. 1992.], 6–37.

20

Usp. WILHELM HANSEN (bilj. 17), 33–35.

21

Kompendij, koji je cirkulirao na Zapadu od 12. stoljeća, bio je preveden i na mnoge jezike. Usp. MARIE COLLINS & VIRGINIA DAVIS (bilj. 19), 14–20.

22

Iako se kao naručitelji časoslova javljaju i imućniji građanski slojevi, oslik u kalendarima ostaje vezan za tradiciju. Slike građanskoga života i vedute rijetko se unose u ilustracije mjeseci. Lawrence R. Poos navodi kao razlog, uz jaku tradicijsku vezanost, i aspiraciju građanske klase prema manirama aristokratskih slojeva. Usp. LAWRENCE R. POOS, *Social History and the Book of Hours*, u: ROGER S. WIECK (bilj. 11, 1988.), 36–37.

Prikazivanje građanskoga miljea javlja se tek od 16. stoljeća, osobito u flamanskim časoslovima. Usp. WILHELM HANSEN (bilj. 17), 40–43.

23

O karakteru prikazivanja seljaka u kalendarskim ilustracijama usp. BRIDGET ANN HENISCH, *The Medieval Calendar Year*, University Park, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 2002. [cop. 1999.], 10–11.

24

O socijalnim nemirima i društvenim promjenama usp. LAWRENCE R. POOS, *Social History and the Book of Hours*, u: ROGER S. WIECK (bilj. 11, 1988.), 36–37.

25

O funkciji dvoraca i utvrđenih gradova usp. MARTIN WARNKE, *Political Landscape: The Art History of Nature*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1995., 39–52.

O ideološkoj funkciji kalendarskih ilustracija usp. JONATHAN J. G. ALEXANDER, *Labeur and Paresse: Ideological Representations of Medieval Peasant Labor*, u: *The Art Bulletin*, 72 (rujan 1990.), 436–452.

26

O odijevanju i promjenama u stilu oblačenja usp. WILHELM HANSEN (bilj. 17), 53–54. O modi odijevanja unutar francusko-burgundske kulture u kasnom srednjem vijeku usp. JOHAN HUIZINGA, *Jesen srednjeg vijeka*, (prev.) Drago Perković, Zagreb, Naprijed, 1991., 241.

27

Ženski likovi prikazani su u ovom časoslovu samo na prikazima za mjesec siječanj, travanj i svibanj, dakle na scenama koje ne ilustriraju seoske radove, iako su u stvarnom životu imale aktivnu ulogu u radovima kroz cijelu godinu.

28

Usp. WILHELM HANSEN (bilj. 17), 54.

29

Čak i bogata trpeza u prizoru siječnja u *Brevijaru Grimani* (f. 1v) uključuje pečenu perad i kruh, a uglednik jede prstima, pri čemu je nož jedini pribor za jelo (Venecija, Biblioteca Nazionale Marciana, MS. lat. I, 99).

Vilica se kao pribor za jelo počinje upotrebljavati u Francuskoj krajem 16. stoljeća. Usp. WILHELM HANSEN (bilj. 17), 56–57.

30

Interesantan je prikaz djevice, zodijačkoga znaka za mjesec kolovoz, koji je poistovjećen s prikazom mučenice s palminom granom i knjigom u rukama.

31

Termin »znanstveni« preuzet je od Jamesa Carsona Webstera. Usp. LESLIE ROSS (bilj. 18), 29.

32

Umjesto uobičajenih šest oslikanih blagdana prosinac ih sadrži osam, a prikazi karakterističnoga rada i zodijačkoga znaka reducirani su unutar horizontalno položena pravokutnika na *recto* stranici.

33

Usp. ÉMILE MÂLE, *Religious Art in France, The Late Middle Ages: A Study of Medieval Iconography and Its Sources*, (prev.) Marthiel Mathews, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1986., osobito poglavlje *Religious Art Expresses New Feelings: New Aspects of the Cult of Saints*, 147–210.

34

Osobito popularni sveci postaju sveci zaštitnici od kuge. »Crna smrt«, osim što je u najsnažnijoj pošasti 1348. godine pokosila više od polovine europskoga stanovništva, ostaje stalna prijetnja tijekom 15. i 16. stoljeća. Upravo zbog siline i brzine smrti ulijevala je najveći strah srednjovjekovnom čovjeku – da umre nespreman, bez primljene pos-

ljednje pomasti. Usp. PHILIP ZIEGLER, *The Black Death*, London, The Folio Society, 1997.

35

Francuski teolog Jean de Gerson (14. XII. 1363. – 12. VII. 1429.) imenuje slike poticateljima i pomoćima u meditaciji, shvaćajući neostvarivost ideala bezslikovne pobožnosti. Usp. SIXTEN RINGBOM, *Icon to narrative: the rise of dramatic close-up in fifteenth-century devotional painting*, Doornspijk, Davaco, 1984. (1983.), 11–23 i SIXTEN RINGBOM, *Devotional Images and Imaginative Devotions: Notes on the Place of Art in Late Medieval Piety*, u: *Gazette des Beaux Arts*, (ožujak 1969.), 159–170.

36

»Najosobniji« odnos ostvarivao se na nabožnim slikama na kojima svetac oslanja ruku na rame donatora predstavljajući ga Bogorodici. O uspostavi veze sa svecima i hijerarhijskom ustroju pobožnosti usp. VIRGINIA REINBURG, *Praying to Saints in the Late Middle Ages*, u: *Saints: studies in hagiography*, (ur.) Sandro Sticca, Binghamton, N. Y., *Medieval & Renaissance Texts & Studies*, 1996., 269–282.

37

Prikaz ponekih blagdana smješten je u nedefiniran prostor, primjerice papa Urban I. prikazan je ispred tamnoplave površine, a sveti Ljudevit IX. ispred jednolične crvene.

38

Za ikonografsku potvrdu i točnu identifikaciju svetaca i svetica važan je pisani tekst, jer katkada po atributima nisu sasvim raspoznatljivi.

39

Štovanje oslikanih svetkovina geografski upućuje na gotovo čitavo područje Francuske, te se njihovo isticanje treba sagledati u kontekstu njihove važnosti i dobrotvorne službe. Analiza svetkovina provedena je prema Hermannu Grotefendu. Usp. HERMANN GROTEFEND, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, Hahnsche Buchhandlung, 1991. [1898.].

40

Inv. br. ND3363.P23B5. Časoslov je nastao između 1475. i 1485. godine u radionici Maître Françoisa. Kompozitni pariški kalendar

pisane je kao i naš naizmjenično crvenom i plavom tintom sa zlatno istaknutim glavnim svetkovinama.

41

Zahvaljujem Eriku Drigsdahlu, utemeljitelju »The Institute for the Study of Illuminated Manuscripts in Denmark«, na pomoći pri radu.

42

Iznos u postotcima dobiven je dijeljenjem istovjetnih svetkovina s ukupnim brojem blagdana. Pisareve pogreške: zamjena blagdana svetoga Pavla i Basilea u siječnju i Bertina i Emillea u prosincu uključene su u statističku analizu.

43

Taj tip kalendara publiciran je u: PAUL PERDRIZET, *Le calendrier parisien à la fin du moyen âge d'après le bréviaire et les livres d'heures*, Paris, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strasbourg, Fascicule 63., 1933.

O rasprostranjenosti pariškoga modela svjedoči kalendar u flamskom časoslovu *Engelbert of Nassau* (Oxford, Bodleian Library, Douce 219–220), gdje su istaknuti sveci Amand i Nicasius zbog naglašavanja lokalnoga karaktera. Kalendar je reproduciran u: JONATHAN J. G. ALEXANDER, *The Master of Mary of Burgundy, A Book of Hours for Engelbert of Nassau*, New York, George Braziller, Inc., 1970.

44

O životu i kultu svetoga Eutropija usp. JACQUES HOUSSAIN, *Eutropio*, u: *Bibliotheca Sanctorum*, V, Rim, 1964., 345–347 i LOUIS RÉAU, *Eutrope de Saintes*, u: *Iconographie de l'Art Chrétien*, sv. III (A–F), Paris, Presses Universitaires de France, 1958., 473–475.

45

Hermann Grotefend navodi da se sveti Eutropije slavi u Amiensu, Autunu, Bourgesu, Mansu, Neversu, Noyonu, Parizu, Rouenu, Saintesu, Tournaiu, Toursu i Troyesu. Analiza glavnih svetkovina navedenih gradova, tzv. *feste fori*, odbacila je te gradove kao moguća mjesta lokalizacije kalendara. Usp. HERMANN GROTEFEND (bilj. 39).

Summary

Iva Pasini

Calendar from the Book of Hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis* at the Strossmayer Gallery, HAZU in Zagreb and its Role in Determining the Provenance of the Book

The book of hours *Liber Officii Beatae Mariae Virginis*, gift of Josip Juraj Strossmayer at the occasion of festive opening of the Gallery on 9 November 1884, is a prayer book intended for private piety and meditation, preserved in its integrity. It is a French manuscript from the last quarter of the 15th century, which follows the usual structure of a book of hours, with eight principal parts. After the introductory definition of the structure of the manuscript, the author analyses the features of the calendar. Taking an example from Zagreb and comparing it with similar pieces, she establishes the general meaning of the calendar and its role in determining the provenance of the book of hours. The iconography of monthly activities and the astrological signs of the Zodiac (although encoded), as well as the cycle of holidays, offer an insight into the life of medieval people and the structure of the society in those times; however, they are also the key to the worldview of the commissioner of the book, while the list of holidays may reveal the provenance of both the calendar and the book. Beside the traditional cycle of monthly activities and the astrological signs of the Zodiac, the calendar includes

images of seventy four saints and scenes from the New Testament explaining the holidays. Their depiction is understood as ensuring a closer contact with saints, as well as strengthening the hope in their mercifulness and the help they may offer. In this way, the rich calendar imagery of the *Strossmayer Book of Hours* comprises the basic idea of the book of hours as a means of securing salvation and asserting the social status of its owner as a source of pride. The analysis of the list of holidays and its comparison with official calendars in various bishoprics and urban centres offers a key to the identification of the calendar and its commissioner. In the case of the *Strossmayer Book of Hours*, it points towards the type, i.e. group of composite calendars from Paris, which are attested from the 1460s onwards, while the holiday of St Eutropius accentuated with gold may justify situating the calendar and the book in the town of Saintes in Bordeaux.

Key words: 15th century book of hours, calendar, cycle of monthly activities, astrological signs of the Zodiac, saints, holidays, Saintes